

შუშანა ფუტკარაძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ემერიტუსი პროფესორი

ელზა ფუტკარაძე

ფილოლოგიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის
ინსტიტუტის ფოლკლორის, დიალექტოლოგიის
და ემიგრანტული ლიტერატურის კვლევის განყოფილების
ხელმძღვანელი/მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი

Shushana Putkaradze

*Doctor of Philological Sciences, Emeritus Professor,
Batumi Shota Rustaveli State University*

Elza Putkaradze

*PhD in Philology, Principal Researcher,
Head of Department of Folklore,
Dialectology and Emigrant Literature Research,
Niko Berdzenishvili Institute,
Batumi Shota Rustaveli State University*

**ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტიდან მუჰაჯირად
გადასახლებული ქართველების მეტყველების ფონეტიკურ -
გრამატიკული თავისებურებანი**

**PHONETIC-GRAMMATICAL FEATURES OF SPEECH OF GEORGIANS
DISPLACED AS MUHAJIRS FROM KHELVACHAURI MUNICIPALITY**

აბსტრაქტი. ნაშრომში საუბარია ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტიდან მუჰაჯირად გადასახლებული ქართველების მეტყველების ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებების შესახებ. მიგვაჩნია, რომ მაჰახლური არის დამოუკიდებელი კილო. იგი შედის კლარჯულ კილოთა ჯგუფში, განსხვავდება იმერხელისა და ნიგალურისაგან. შესაბამისად წარმოდგენილია როგორც ისტორიულ მიწა-წყალზე დასახლებული მოსახლეობის, ისე ამ სოფლებიდან თურქეთის

შიდა რაიონებში გადასახლებული მუჰაჯირი ქართველების შთამომავლების მეტყველების ენობრივ-გრამატიკული თავისებურებები.

კვლევის პრობლემიდან გამომდინარე, ნაშრომში დეტალურად და სიღრმისეულადაა გაანალიზებული მუჰაჯირთა მეტყველებაში თავჩენილი ენობრივი თავისებურებანი. მსჯელობა ძირითადად ფონეტიკურ ნიუანსებსა და მეტყველების ნაწილების გამოყენებასთან დაკავშირებულ თავისებურებებზეა. ნაშრომში განხილულია მაჭახლურისათვის დამახასიათებელი ბგერითი სისტემა, ბგერის დაკარგვის, ბგერის გაჩენის, ასიმილაციის, დისიმილაციის ფონეტიკური თავისებურებანი. ასევე, გაანალიზებულია ზოგიერთი მორფოლოგიური თავისებურება. კერძოდ, სახელთა ბრუნებაში მომხდარი პროცესები და თანდებულის, ზმნიზედის, კავშირის, ნაწილაკის თავისებურებანი.

ნაშრომში მოცემულ მასალებზე დაყრდნობით, დასკვნის სახით, მოცემულია მსჯელობა იმ ენობრივი თავისებურებების შესახებ, რომლითაც მაჭახლური დანარჩენი კლარჯული დიალექტებისაგან გამოირჩევა და დამოუკიდებელი კილოს შთაბეჭდილებას ქმნის.

ამდენად, მუჰაჯირი ქართველების ენამ დღემდე შეინარჩუნა თავისთავადობა, დამოუკიდებლობა. მათი მეტყველება საინტერესო ენობრივი ქსოვილია, რომელიც ცოცხლად წარმოგვიდგენს ამ ენის მატარებელი ქართველების საცხოვრებელი ადგილების მკვიდრთა ენობრივ სურათს. ამიტომ ლინგვისტური კვლევის საწარმოებლად მეტად ფასეულია მუჰაჯირი ქართველების მეტყველებაზე დაკვირვება და ზოგადენათმეცნიერული დასკვნების გამოტანა.

საკვანძო სიტყვა: ქართული სალიტერატურო ენა, დიალექტი, მუჰაჯირი, ფონეტიკურ-გრამატიკული, მაჭახლური

Abstract. The given work deals with phonetic-grammatical features of speech of Georgians displaced as Muhajirs from Khelvachauri municipality. We think Machakhela speech is an independent dialectical group. It belongs to the group of Klarjeti speech, differing from Imerkhevi and Nigali dialects. Accordingly, the linguistic and grammatical features of the speech within the descendants of the historical land settlers as well as the Muhajiri descendants of those exiled from these villages in the Turkish inland are presented.

Due to the problem of the research, the paper gives the detailed and deep analyses of the linguistic features of Muhajir speech. The reasoning is mainly about the phonetic nuances and the peculiarities of using the parts of speech. This work discusses the sound system characteristic for Machakhela speech, phonetic features of sound loss, sound emergence, assimilation and dissimilation. Also, some morphological features are analy-

zed. In particular, the processes that occur in the case of nouns and the properties of postposition, adverb, conjunction, and particle.

Based on the material presented in the work, as the conclusion, there is a discussion about the linguistic features that distinguish the Machakhela speech from the rest of the Klarjeti dialects and make an impression of an independent type of speech.

Thus, the language of Muhajir Georgians has maintained its uniqueness and independence to this day. Their speech is an interesting linguistic fabric that vividly portrays the linguistic picture of the Georgians inhabitants speaking in this language. Therefore, for the purpose of this linguistic research, it is very important to observe Muhajiri Georgian speeches and draw the common linguistic scientific conclusions.

Key words: Georgian literary language, Dialect, Muhajir, Phonetic-Grammatical, Machakhela,

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ამჟამინდელი ტერიტორია 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომამდე შედიოდა ოსმალეთის იმპერიის საზღვრებში, კერძოდ, ლაზისტანის სანჯაყში. ამავე ადმინისტრაციულ ერთეულში მოქცეული იყო მდინარე მაჭახლის ხეობაც, ზედა და ქვედა მაჭახელიც. 1878 წლის ბერლინის საზავო კონფერენციის დადგენილების თანახმად, ტაო-კლარჯეთის სხვა მხარეებთან ერთად, მაჭახლის ხეობაც (ისტორიული მიჭიხიანი, მაჭიხელი) გადავიდა რუსეთის იმპერიის საზღვრებში; ფაქტიურად, ეს ტერიტორია დაუბრუნდა დედასამშობლოს- საქართველოს. რუსეთის იმპერიის დაშლის შემდეგ, მაჭახლის ხეობა, ტაო-კლარჯეთის სხვა მხარეებთან ერთად, შედიოდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის საზღვრებში. მაგრამ, სამწუხაროდ, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, ყარსის საზავო ხელშეკრულების თანახმად, ტაო-კლარჯეთთან ერთად, ზედა მაჭახლის ექვსი სოფელი მოექცა თურქეთის რესპუბლიკის ფარგლებში; ქვედა მაჭახელი კი გაერთიანდა აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში. ეს მხარე ამჟამად შედის ხელვაჩაურის რაიონში.

დაბრუნებულ ტერიტორიაზე შექმნილი მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარების გამო, დღევანდელი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლების მოსახლეობის დიდი ნაწილი გადასახლდა, მუჰაჯირად წავიდა შიდა თურქეთში. მათ შორის იყვნენ მდინარე მაჭახლის ხეობის ქართველებიც - მაჭახლელებიც. ისინი ოსმალეთის მთავრობამ ჩაასახლა შიდა თურქეთის რეგიონებში - **ბურსის, დუზჯეს, სამსუნის, ორდუს, საქარიას...** მხარეების სოფლებში. მოსახლეობა გაიფანტა სხვადასხვა მხარეს. შედარებით კომპაქტურად ჩასახლება მოხდა ბურსის ვილაიეთის ინეგოლის რაიონის ერთ-ერთ ბერძნულ სოფელში,

რომელსაც, ბერძნების გადასახლების შემდეგ, იქ ჩასახლებულმა ქართველებმა უწოდეს **ჰაირიე**, რომელიდაც ხელმძღვანელი ფაშის საკუთარი სახელის უკვდავ-საყოფად. კომპაქტურად არიან დასახლებული, აგრეთვე, ქალაქ იზმირის ერთ-ერთ უბანში - **იემილ იურთში**, სტამბოლის მოზრდილ უბანში - **ბახჩელ ევლერში** და ა.შ.

მუჰაჯირად გადასახლებულმა მაჭახლელმა ქართველებმა დღემდე კარგად შეინახეს ენაცა და ქართული ტრადიციებიც, ქართული ცნობიერება, თვითშეგნება.

1989 წლიდან დაიწყო პროფ. შ.ფუტყარამემ მუჰაჯირი ქართველების მეტყველების თავისებურებების შესწავლა. მაჭახლელ ქართველთა მეტყველებაზე დაკვირვებამ ცხადყო, რომ მაჭახლური ქართული არის დამოუკიდებელი კილო. იგი შედის კლარჯულ კილოთა ჯგუფში; საკმაო ენობრივი ნიშნებით განსხვავდება მოსაზღვრე დიალექტებისაგან- იმერხეულისა და ნიგალურისაგან.

კლარჯულ დიალექტთა შორის მაჭახლური ერთ-ერთი საყურადღებო კილოთაგანია. მისი სოფლები გაშლილია მდინარე მაჭახელას (და მისი შენაკადების) ხეობის პირას აღმართულ ფერდობებზე. ისტორიულად მაჭახელი ორად იყოფოდა – ზედა მაჭახელი და ქვედა მაჭახელი. საქართველო-თურქეთის სახელმწიფო საზღვრის ჩამოყალიბების შემდეგ, ზედა მაჭახელი მოექცა თურქეთის რესპუბლიკის ფარგლებში.

ჩვენი დაკვირვების ობიექტი გახლდათ ზედა მაჭახელი, რომელშიც ექვსი სოფელი შედის: **ხერთვისი**, **აკრია**, **მინდიეთი**, **ზედგაკე**, **ქვაბითავი** და **ეფრატი**. ვიმუშავეთ როგორც დასახლებულ სოფლებში, ე. ი. ისტორიული საქართველოს მიწა-წყალზე დასახლებულ მოსახლეობაში, ისე ამ სოფლებიდან თურქეთის შიდა რაიონებში გადასახლებულ მუჰაჯირი ქართველების შთამომავლებთან (სოფელ ჰაირიეში, ბურსის ვილაეთში; სტამბოლში მცხოვრებ მუჰაჯირი ქართველების შთამომავლებთან, ქალაქ იზმირში ჩასახლებული მუჰაჯირი ქართველების შთამომავლებთან; ამ ქალაქში ერთი ქუჩა - **იემილ იურთი** მთლიანად მაჭახლელებითაა დასახლებული).

ქვედა მაჭახელი მოქცეულია საქართველოს საზღვრებში. ეს ძირძველი ქართული მიწა-წყალი წარმოადგენს აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ერთ-ერთ საინტერესო მხარეს. შედის ხელვაჩაურის რაიონში. ქვედა მაჭახლის სოფლებია: აჭარისაღმართი, სინდიეთი, სკურდიდი, ქედქედი, ჭანივრი, ზედა ჩხუტუნეთი, ქვედა ჩხუტუნეთი, ცხემლარა, ჩიქუნეთი, გორგამეთი (ქავთარეთით), საფუტკრეთი. „მაჭახლის უბანს მოგვიანებით მიაკუთვნეს მეზობელი ჭოროხის ხეობის ოთხი სოფელი (კირნათი, კობალეთი, გვარა, მაჭახლისპირი) და აჭარისწყლის ხეობის ქვემო ზოლის ექვსი სოფელი (ქვედა ხერვთისი, მაღლაკონი, ჭალახმელა, უჩხითი, ნამლისევი, მილისი). ამგვარად, მაჭახლის მხარე, როგორც

თურქეთის ბატონობის ბოლო წლებში, ასევე შემოერთების შემდეგ, 26 სოფელს აერთიანებდა“ (კახიძე, 1974:26). ქვედა მაჭახელი გამორჩეული კუთხეა თავისი მდიდარი ეთნოგრაფიით, მატერიალური და სულიერი კულტურის უნიკალური ნიმუშებით, საინტერესო წარსულით, მიმზიდველი ბუნებით. ზედა და ქვედა მაჭახელი – თავისი მოსახლეობით, ყოფითა და კულტურით, ისტორიით – ერთი მთლიანი კუთხეა, თურქეთ–საქართველოს სახელმწიფო საზღვრით ერთმანეთი-საგან ხელოვნურად გაყოფილი.

მაჭახელი (მაჭიხელი, მიჭიხიანი) თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით ისტორიულად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ჭოროხის მხარის ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. მაჭახლის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წარსული, თანამედროვე ეკონომიური და სოციალურ-კულტურული განვითარების სურათი ნათლადაა მოცემული ნ. კახიძის ნაშრომში „მაჭახლის ხეობა“ (კახიძე, 1974).

მაჭახელი ოდითგანვე ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა. საუკუნეთა განმავლობაში იგი ტბეთის ეპარქიაში შედიოდა და კლარჯეთის ერთ-ერთ დაწინაურებულ მხარედ ითვლებოდა, რაზედაც მეტყველებს ნაშთების სახით მოღწეული მდიდარი მატერიალური კულტურის ძეგლები.

მნიშვნელოვანი ისტორიული წყარო – „ტბეთის სულთა მატიანე“ – რომელსაც 1874 წელს შავშეთის მხარის სოფელ ტბეთში მდებარე ტბეთის ტაძარში მიაკვლია გიორგი ყაზბეგმა, მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს მაჭახლის მოსახლეობის შესახებ. ეს სულთა მოსახსენებელი კრებული იქმნებოდა XII-XVII საუკუნეების მანძილზე. აქ მოხსენიებულია ის ადამიანები, ტბეთის ეპარქიის მრევლის წარმომადგენლები, რომლებმაც შეძლებისამებრ მზრუნველობა გამოიჩინეს ტბეთის ტაძრის მიმართ და უკვდავყვეს თავისი ხსოვნა. მათ შორის აღსანიშნავია ზედა მაჭახლის სოფლების წარმომადგენელთა ღვაწლი. მატიანეში მოხსენიებული სოფლებია: **აკრია, ზედვაკე, ეფრატი, ხერთვისი.**

მე-17 საუკუნის პირველი მეოთხედიდან მაჭახელი უკვე თურქეთის შემადგენლობაშია. თავდაპირველად იგი ცალკე სანჯაყი (ოლქი) იყო და შედიოდა ჩილდირის ეიალეთში (ჩელები, 1971:299). მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრიდან კი მაჭახელი ნაპიეს (თემს) წარმოადგენდა და ტრაპიზონის ვილაიეთზე დაქვემდებარებულ ლაზისტანის სანჯაყის ლივანას ყაზაში (მაზრაში) შედიოდა. 1878 წლიდან მაჭახელი აჭარის ოკრუგის ცალკე უბანია (უჩასტკა) და შედის ბათუმის ოლქში. 1921 წლიდან, როცა საქართველოსა და თურქეთს შორის დაიდო სახელმწიფო საზღვარი, მაჭახელი ორად გაიყო და ზედა მაჭახელი მოექცა თურქეთის ფარგლებში.

საუკუნეთა განმავლობაში ყალიბდებოდა მაჭახლური ქართული. იგი ძირითადად მონოლითური დიალექტია, მაგრამ ორი კილოკავური სხვაობა მაინც შეინიშნება. ზედა მაჭახლური სიახლოვეს ამჟღავნებს იმერხეულთან, ქვედა მაჭახლური კი როგორც ლივანურთან, ასევე ქვემო აჭარულთან. თქმის ფარგლებს არ სცილდება მაჭახლის ხეობიდან თურქეთის შიდა პროვინციებში გადასახლებულ მუჰაჯირ მაჭახლელთა შთამომავლების მეტყველება. მათი უმრავლესობა დასახლებულია ბურსის ვილაიეთის სოფელ ჰაირიეში. მათ დღემდე შენარჩუნებული აქვთ ქართული ადათ-წესები, ცეკვა-სიმღერები. ჰაირიეს ხალხური მუსიკის ნიმუშები ჩაიწერეს ამერიკის შეერთებული შტატების ინდიანას უნივერსიტეტის თანამშრომლებმა – **პეტერ გოლდმა** და **ფრანკ გილისმა** (Gold, Fronk, 1979). ჰაირიელთა ტრადიციებს, მიგრაციას და თანამედროვე ყოფას გამოკვლევა უძღვნა ამავე უნივერსიტეტის პროფესორმა **პაულ მაგნარელამ** (Magnarella, 1973).

1993 წელს გამოქვეყნდა შ. ფუტკარაძის მონოგრაფია „ჩვენებურების ქართული“, ტომი I, სადაც მოცემულია 1989- 1992 წლებში მაჭახლიდან (როგორც ზედა, ისე ქვედა მაჭახლიდან) მუჰაჯირად გადასახლებული მაჭახლელების მეტყველების ნიმუშები.

1996 წლიდან შ. ფუტკარაძემ გააგრძელა მუშაობა როგორც მაჭახლიდან, ასევე აჭარის სხვა მხარეებიდან ოსმალეთში გადასახლებული მუჰაჯირი ქართველების წარმომადგენლებთან. ხალხური მეტყველების ნიმუშები შეკრიბა ბურსის, ორდუს, ფაცის, უნიეს, სამსუნის, იზმირის, იზნიქის, იზმითის რაიონების სოფლებში დღევანდელი ხელვაჩაურის ქართველების შთამომავლებისაგან. 2014 წელს ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის მიერ მოწყობილ სამეცნიერო ექსპედიციის დროსაც მოვახერხეთ ტექსტების ჩაწერა დაბა ბორჩხაში და სოფელ ხერთვისში.

ამჟამინდელი ადმინისტრაციული დაყოფით მაჭახელი შედის ხელვაჩაურის რაიონში. სამწუხაროდ, ზედა მაჭახელი მოქცეულია თურქეთის რესპუბლიკაში, მაგრამ ენობრივად მაჭახლური მეტყველება ერთ კილოდ განიხილება; ამიტომაც ზედა და ქვედა მაჭახელი თურქეთის შიდა რაიონებში გადასახლებული მუჰაჯირი ქართველების შთამომავალთა მეტყველება ერთი კილოს ფარგლებში ექცევა; ენობრივი თავისებურებანი ძირითადად ერთგვარია.

ფონეტიკური თავისებურებანი

1. ბგერითი სისტემა

მაჭახლურში ნაშთის სახით გვხვდება □, ისიც უმთავრესად გეოგრაფიულ სახელებში. მაგ., □ევ□იდი ადგილის სახელია, აქედან იწყება □ერთვისი... □ზოგ-

ჯერ დასტურდება ზედა მაქსიმალის ყველაზე მაღალმთიანი სოფლის ეფრატის მოხუცთა მეტყველებაში, რაც აიხსნება იმერხევთან მეზობლობით, სადაც □ ჯერ კიდევ მკვიდრია. მაგ., **მა** გავარდა; წანწალაკი **იდი** იყო; **ხარი** ქიდან გამეიღებდა ფარასა...

გამოიყენება უმარცვლო უ (უბრჯგუ), მაგრამ, იმერხელთან შედარებით, იშვიათად გვხვდება: **ჩუენ** ფეღამბერსა გამუუგზავნა; **თუალებზე** ფერდე ეგეფარება; **გულყანა** ადგილია (მრგული→გული); **თუელი** მოსულა; **ძულებში** მეჭედება (ძული); **კუარი** ნაძვსა ექნება; **ნანდულიათ** იმას ვეცდები; **თქუენ** გურჯიჯა გიდიგიქევიან...

უმარცვლო უ მიიღება „ო“, „ოუ“ კომპლექსთა ფონეტიკური ცვლილებითაც. მაგ., კიბილები **გამუაჩინა** (გამოაჩინა→გამუაჩინა→გამუაჩინა); **წამუეყვანა** დედეი; **ჩამუეყვანა** ჰერთვის...

□ (იოტა), კლარჯული დიალექტების მსგავსად, მაქსიმალურშიც გამოიყენება თურქულის გზით შემოსულ სიტყვებში თურქული „y“-ს გადმოსაცემად: კაი **ეერი** აქვან (yer-ადგილი, მიწა); სოფელსა **ხანიდამ** ჩუუარს (yan – მხარე, კიდე, ნაპირი, გვერდი); **ხფრადები** ამუულია ჩიჩეგსა (ყვავილსა) (yaprak – ფოთოლი); **ხრხ** მივცემდი მიწასა (yarıya –სანახევროდ); **ამსო**□ყუმაში (ქსოვილი) ჰინდისტანიდამ მოქონდენ...

2. ბგერათა დაკარგვა

მაქსიმალურისთვის ნიშანდობლივია ფუძიდან „რაე“-ს დაკარგვა. „რაე“ იკარგება ხშირად „ო“-სთან მეზობლობაში: გავაკეთავთ ქათმის **ჩოობასაც**; **ხოოცი**თ სარმას გავაკეთავთ; იმათი **ხოოცი** გემიელი არ არი; **ხოოცი** ბოლაი მუა... სახელის ფუძიდან „რაეს“ დაკარგვის შემთხვევაში იქმნება შთაბეჭდილება ამ „ო“ ხმოვნის გაძლიერებისა ისე, რომ ორი ხმოვანი ისმის, თითქოს „რ“ იცვლება „ო“-დ.

„რ“ იკარგება სიტყვის დასაწყისში: ჯილღის **კინა** სახნისია; მაჭახელს **ჯული** გვიან გამუუცლია; **ძალი** მეიყვანა; **ქაზე** (რქაზე) კუერცხებ დაატეხდენ **ხლსა**; **ბილათ** (რბილად) დარჩებოდა თივა ნამბულზე (ნამიან დილას)...

„რ“ იკარგება „ტრიალ“ ძირის მქონე სიტყვებში: კინა **ატიალებს** მიწას; ზედაი ქვა **ტიალობს**; მისათ **მოტიალდება**; გაღმითნა **შეტიალდე**; ძეს მაშინაში **დავატიალებთ**; ენა არ **გვიტიალდება** ლამაზათ; **დაატიალოსნა** ბორბალი...

„რ“ იკარგება, აგრეთვე, „ლაპარაკ“ ძირის მქონე სიტყვებშიც: კიდევენ **ვილაპაიკო**?; იქავრულა **ლაპაიკობდენ**; ბაღანა **ლაპაიკოფს**; გურჯიჯას **ვლაპაიკობთ**...

თანხმოვანთა შორის მოქცეული „რაე“, როგორც წესი, ყოველთვის იკარგება: პირზე რენგი არ **დაქჩა**; კაი შენი **ბძანება**!; **ფთხილი** მელაი ორნივე ფეხებით ჩავარდება; **ჩდილი** მოსაძეფნელი გახდა... შდრ. აჭარული (ნიჭარაძე, 1975: 67).

ხშირად იკარგება „ვ“ თანხმოვანიც, განსაკუთრებით თანხმოვანთა თავმოყრისას. მაგ., **ექსი** ყურშუმი მესროლა; **ექს** თვესაც იქა ვიყავ; **მიხდები** ვინ არი; ისინიც **ჩათლილია** ამაში; **შემხდები** მიწრო გზაში?!...

„მანი“ უმეტესად იკარგება სიტყვის დასაწყისში. მაგ., **თუარესავით** ამსილა ქალი; **თა** (მთა) არი ყელობა; ჩამოსულან **გელები**; **გზავრები** შემხდენ; **კლავი** გიდმიწიე, აბა!; **სხალი** ჭახეა ჯერემთ...

„სწ“ კომპლექსის მქონე სიტყვა-ძირებში სანი ყოველთვის იკარგება; მალე **დეიწავლი**; კარქა **აწავლის**; **წორეს ამბობს**; ბრუდეთ დაჯექე, მაგრამ **წორე** დეილაპაკე; **წორეთ** იარ და მიხვალ;; ინსანი კარქა **იწავლის** ერთ ენას; მე **მევეწარი**; ველარ **მოვაწრობ** თაზე წასლას...

შ. ნიჟარაძეს ანალოგიური ვითარება დადასტურებული აქვს მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირის მიმდებარე სოფლების (გონიო, სარფი, კირნათი, მარადიდი) მეტყველებაში. ამ ფაქტს იგი ხსნის როგორც დისიმილაციურ დაკარგვას. „წ“ აფრიკატი, რადგან „ტ“ ხშული თანხმოვნისა და ჰომორგანული სპირანტის – „ს“-ს ელემენტებს შეიცავს, „სწ“ კომპლექსში ფაქტიურად თავს იყრის ორი „ს“. როგორც ცნობილია, გ. ახვლედიანს მითითებული აქვს, რომ მძიმე აქცესიური კომპლექსების (მდ, ცთ, სწ...) სუპერაციისათვის ენა მიმართავს სხვადასხვა საშუალებას (ახვლედიანი, 1949:344). ამ დებულებაზე დაყრდნობით, შ. ნიჟარაძე სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „აჭარულმა ამ შემთხვევაში... აქცესიური კომპლექსის დაშლის (resp. დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის) საშუალებას მიმართა (წავლა, წორი)... დეზაფრიკატიზაცია ისეთ მიმართულებას იღებს, რომ „სწ→წ“-ს, ე.ი. დეზაფრიკატიზაციის ნაცვლად ბგერის დაკარგვას ვიღებთ“ (ნიჟარაძე, 1975:105). მაშასადამე, ეს მოვლენა გამოკვეთილია აჭარულის მოსაზღვრე მაქახლურშიც. ანალოგიური ნიმუშები დადასტურებულია ქართლურშიც (იმნაიშვილი, 1974: 117-118).

აჭარულისა და კლარჯული დიალექტების მსგავსად, მაქახლურშიც იკარგება „ვიდ“ ზმნის ძირისეული „ი“ ხმოვანი: **მოვდა** ჩემთან; **მივდეს** ელჩი; **მოვდენ** ტყიდან...

3. **ბგერის გაჩენა**. შეინიშნება ლატერალი ნუნისმიერი ნარნარა „ლ“ ბგერის გაჩენის ერთეული შემთხვევები. მაგ., **ნამერჩხლი** გახმება (ნამერჩხრი); **ჭყინტლი** (ჭყინტი) მოვა ამ ყანაში...

კბილბაგისმიერი „ვ“ ხშირად ვითარდება ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის: **თოკვით** შეიკვრება; **თოკვ** დავაბამთ; **მაჩუქვე** ყუსური; **აჩუქვა** ეს ადგილები...

იშვიათად შეიძლება შეგვხვდეს ხმოვან ბგერათა განვითარების მაგალითებიც: **კიბილები** გამუაჩინა; ასი **წიგინი** ჩამოვდა ციდან...

4. **სუბსტიტუცია.** კბილბაგისმიერ „ვ“-ს შეიძლება ჩაენაცვლოს ბაგისმიერი ლაბიალური „ბ“ თანხმოვანი. ამგვარი მონაცვლეობა კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობას ქმნის ზანურში. თანამედროვე ქართულ დიალექტებში ყველაზე მეტად გავრცელებულია ინგილოურში (ქავთარაძე, 1964:208). იმერხეულის მსგავსად, მაჭახლურშიც დასტურდება ერთეული შემთხვევები: მალე **დამაბიწყდა**; მეტი მალე **დაგაბიწყდება**; ხალხი **გამბრავლდა**...

უფრო ხშირია „ვ-ძ“-ს საურთიერთო მონაცვლეობის შემთხვევები: არ **ამიწყდება** იქავრობა; ყანაოზები **ამსილი** იყო შარაბით; **მასკლავი** ჩამუარდა ციდამ; აქავრობა **სამსეა** გურჯებით; ოცი წელიწადი **გამლილიყო**...

ზედა მაჭახლის მეტყველებაში შეინიშნება წინაენისმიერ „ჟ-ჯ“-ს საურთიერთო მონაცვლეობა. მაგ., ადრე კუჭულაში **იჟდა** („იჟდა“/იჯდა/ ნიშნავს „ცხოვრობდა“); **შააჟდა** არაბაზე; **დააჟდუმლა ცხენზე**...

ც→ძ→ზ: იყო ხუთას **ორმოზდაათი** ოჯალი (ორმოცდაათი→ორმოცდაათი→ორმოზდაათი – რეგრესული ასიმილაცია – ცდ→ძდ, აფრიკატის დაშლა)... ასეთი პროცესი გვაქვს აჭარულშიც.

ცალკე ყურადღებას იმსახურებს სუბსტიტუციის ისეთი შემთხვევები, რომელთაც საფუძვლად უდევს აფრიკატიზაცია. კერძოდ, **ჟ→ჯ: ჯავე** გააკეთეს; **პაიჯულოფს** ხისიმებსა; **ჯოლი** ზაფხულში მუა.

ზ→ძ: ჩამუარს **სამძღვარი**; **სამძღვარი** დადვეს ყანაში...

ს→წ: **მარენწი** ბულვარი იყო; **მარენწი** სოხახში გაველით...

იშვიათად ერთმანეთს ენაცვლება უკანაენისმიერი ხშული ბგერები – **ჭ→ჯ.** მაგ., **აჯარის** ხალხისა იყო წინწინ; იქით **აჯარისკორდაი** თა არი.

გვაქვს წინაენისმიერთა მონაცვლეობის შემთხვევებიც. კერძოდ „წ“-ს ენაცვლება „ც“. მაგ., ხელი თუ მიგიცდება (მიგიწვდება→მიგიწდება→მიგიცდება); ძვილი **მუუცდა** (მოუწვდა→მუუწდა→მუუცდა); გაღმა **გუუცდა**; დუნიას **გუდუუცდება**... „წ“-„ც“-ს მონაცვლეობის საფუძვლად ივ. ქავთარაძეს მიაჩნია „არაადექვატური აკუსტიკური შთაბეჭდილების შედეგი“ (ქავთარაძე, 1964:215).

იშვიათია ხმოვანთა სუბსტიტუცია კომპლექსებში. **ვე→ო: ვებგოვით** აქეთ–იქით (ვებგვევით→ვებგოვით); სიმინდ **დავაფქოვთ** (დავაფქვევთ)...

5. **ასიმილაცია.** **თანხმოვანთა ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციის** მაგალითები უფრო ჭარბად გვხვდება. **გწ→ქწ:** შენ **მოქწონდება** ... **გხ→ქხ:** ვინმე არ **შექხედავს**... **გტ→ქტ:** ფეხები **ქტკივა**... **გთ→ქთ:** გოგოს საფი **მოქთხოვს** ...

გჭ→ქჭ: აქა **მოქჭიჭყვენ**... გვაქვს დისტანციურადაც, როცა ასიმილაციაში მონაწილე თანხმოვნებს თიშავს ობიექტის პირველი პირის ნიშნისეული „ვ“. **გვც→ქვც:** მიგარას **მოქვცემდა**... **გვხ→ქვხ:** კარქა **დაქვხდენ**... ასიმილაცია ხდება უფრო შორეულ მეზობლობაშიც. მაგ., მაყარიც **დეიპანტვის** (ფტ→პტ)...

პროგრესული დისტანციური ნაწილობრივი ასიმილაციის ერთეული შემთხვევებია. მაგ., **ნაჭიშკრევი** თა არი; **ნანდილათ** დეიჯერე; საჯენეთო ხარ **ნანდილი**...

ხმოვანთა ასიმილაცია ჭარბად გვხვდება ზმნურ ფუძეებში. ზმნისწინისეულ ხმოვნებთან ქცევისა და გვარის ნიშანთა შეხვედრისას წარმოიქმნება საფუძველი ასიმილაციისა. გვაქვს როგორც ნაწილობრივი, ისე სრული ასიმილაციის შემთხვევები: ჯილღა **გამეიბმება** უღელზე და **დეიწყებენ** მოხნას; საჭმელში ფქვილსა **ჩოურვეთ**; ხარებსა ბაღანა **წუჟდღება**; ფეღამბერსა **გამუუგზავენა**.

6. **დისიმილაცია**. თანხმოვანთა დისიმილაცია უმთავრესად ხდება მაშინ, როცა სიტყვის ფუძეში თავს იყრის სონორები. მაგ., **ოროლიც** ტაპიკები აქ; **რვაჯელ** ჩაველით; **რამდენჯელ** გამკითხე?; **სუნთელი** დაქვხდება წინა (სულმთელი→სულთელი→სუნთელი. („მ“ იკარგება); **წრეველ** ჩამუალ ბათუმ (წლეულ→წრეულ)...

ხმოვანთა დისიმილაცია უმთავრესად გვხვდება ზმნებში, როცა ზმნისწინისეულ ხმოვანს განიმსგავსებს ფუძისეული ხმოვანი. მაგ., მუაყოლეფს სიმღერას; **მუახნეცია** ხარებით; ეა→ია: **შივაბემდით** ეჟუანსა; **შიატანა** ქიჩინჩორში; **შიახტა** ცხენზე...

ხმოვანთა დისიმილაცია სახელებში იშვიათია. აა→აი: მაგ., **მაჭიხელიდან** მოსულა; ჰაირიე **მაჭიხელია** (მაჭახელი→მაჭიხელი)... დისიმილაცია ხდება სიტყვაში „შიშა“ და გვაძლევს „შიშა“-ს. მაგ., ნიჩაბი **შიშისაა**; ჯილღას აკეთებენ **შიშით**; **შიშის** კოვზ გაატეხიავს; **შიშა** ტყიდან მოგტაქ...

ხმოვანთა დისიმილაცია ზოგჯერ მოსდევს ასიმილაციას. აე→ეე→იე: ოდიე-ბი ამსილი იყო; **თიები** დევიარე; **ძმიები** არ ყოლია (ძმაები→ძმეები→ძმიები)...

დისიმილაცია უგამონაკლისოდ ხდება „ე“-ზე დაბოლოებული სახელების მრავლობითი რიცხვის ფორმებში. ეე→იე: მაგ., **ქავთარაძიები** არიან; **ხიები** მიაქ წყალსა... მაშასადამე, მაჭახლური ემსგავსება იმერხეულსა და ლივანურს და განსხვავდება აჭარულისაგან, სადაც „ე“ დიფთონგიზაციით გადაიქცევა „ეე“-დ.

7. **მეტათეზისი** მაჭახლურ ქართულში კლარჯული დიალექტების ანალოგიურია და ნაკლებად გავრცელებული. დასტურდება ერთეული მაგალითები: ხალხსა **გადაათვარიელებდა**; **დიგიბლენდეს** თჷალები; დასახლებულან ჩიქუნეთის **მგზავს** ადგილზე (მსგავსი →მზგავსი→ მგზავსი. ასიმილაცია, მეტათეზისი); სარფის კარი **გეისხნა**, ჩემმა გულმაც **გეისხნა** (ხს→სხ)...

8. **ბგერათა დაყრუება** სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მაჭახლურშიც ისევეა ჭარბად გამოყენებული, როგორც საერთოდ ქართულ დიალექტებში. მაგ., **სანახავათ** წესულან; **ლამაზათ** აგნავს; რატომ **კითხულოფ?** ბარსამ **ვთემბელოფ** (ვზარმაცობ)...

მაჭახლურ ტექსტებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ იგი უფრო მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს იმერხელთან და ლივანურთან, ვიდრე აჭარულთან.

მორფოლოგიური თავისებურებები

1. **სახელთა ბრუნვა.** ხმოვანფუძიანი სახელები სახელობით ბრუნვაში წარმოდგენილი არიან სრული ბრუნვის ნიშნით. ამ მხრივ მაჭახლური ემსგავსება კლარჯულის დანარჩენ დიალექტებსა და ქართლურს (თოფურია, 1925:139; იმნაიშვილი, 1974:192). მაგ., ორი **ციცაი** მყავს; **მუზიკაი** გამეიტანეს; ესა სელიმ **ძიაი** კირნათელია; კოტოხოლლი **დაუთაი**, **ასანჯანაი** იმღერებდენ; **ჯემალაი** მოვდა; **ერგუნაი**ც მოვა; მეცყვაი **შადიეი**; **გულთენაი** და **გულშენაი** დები იყვენ...

სახელობითი ბრუნვის ნიშნითაა გაფორმებული აგრეთვე ზოგიერთი ვითარების გარემოება: ჩვენ **ქართულაი** ვაიზი გვიყავო (ქართულად); გეიარა **ფეხჩქარაი**; წყალი **სერთაი**, **ზარფაი** (ძლიერად) მიცეს; **ჩუმათალაი** დეინახე; იმათ **ერთაი** დაქპაიჯო; **თათრულაი** შევეხვეწოთ... სხვა დიალექტებში (ინგოლოური, აჭარული, იმერული, იმერხელი) ანალოგიურ ფორმებში ფუძის ბოლოკიდური „ა“ გაგებულია ვითარებითი ბრუნვის უძველეს ნიშნად (ჩიქობავა, 1937:18; ნიჟარაძე, 1961:69; მოწინიძე, 1973:21).

ზმნიზედის ფუნქციით გამოყოფილი ზოგიერთი სიტყვა ვითარებითის ნაცვლად გვხვდება სახელობითში: ჩვენ ხალხ **მეტი** ყიმეთი (დაფასება, ფასი)აქ; ჩუნა **მეტი** გვიყვარს გურჯისტანი... მსგავსი ვითარებაა ზემოაჭარულსა და ლივანურში (ნიჟარაძე, 1961:70).

მიცემით ბრუნვაში თანხმოვანფუძიან სახელებს უმეტეს შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი ეკარგებათ. ასეთი სახელები გვევლინება დამატება-ობიექტისა და ადგილის გარემოების როლში: ხალხის **დერდ** შევწავლით; **სიმინდ** მეცყვანთ... **მაჭიხელ** აჰმედ ჩავში იყო; ბევრი **ეფრატ** წასულან; **მინდიეთ** ჩამუა... ამავე ფუნქციით გამოყოფილ ხმოვანფუძიან სახელებს ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებული აქვთ: **ბურსას** წესულან; **ალმანას** არიან; **ხოფას** ჩასული ვიყავით...

ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნებას ხელს უწყობს სავრცობის დართვა: აყვა პირი **გემოსა**; არ ცილდება **სახლსა**... **ხოფასა**, **რიზესა**, **ბორჩხასა** სახელი ძველი აქ... მსგავსი ვითარებაა კლარჯულის დანარჩენ დიალექტებშიც.

ასევე შეიძლება ითქვას ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის თანხმოვნითი ნაწილის („ს“-ს) შესახებაც. სავრცობის გარეშე ხშირად იკარგება; სავრცობიან ფორმებში კი შენარჩუნებულია: წინწინ **ხი** კომზები იყო (ხის); **ტყი** კაცივით არი... ნათქვამი მახსოვს შენ **ძალისა**; დეიწყო კბენა თითისა; უხდური (რძის პროდუქტი) გემრიელია თისა (მთისა)...

ფუძემდებელი სახელებთან კი გვხვდება ემფატიკური „ი“ (თოფურია, 1956:234-238; ჩიქობავა, 1956: 71-77). მაგ., ლუთბიე **ბიზიასი** ციცი დეინიშნეს; ქუმბათები დანგრეველა **ქილისესი**; იმ **დედესი** საფლავია ხოფას ...

ზედა მაჭახლურში რედუქცია სუსტად არის გამოხატული. ჭარბობს ურედუქციო ფორმები: **რაით** ელაპარიკები; **აჭარადან** წასულან; ვერც **წყალი** დასხმით ააყენეს; **ინაწმინდაიდან** ჩამუა; ძველებური **ჯილღაით** ვხნავთ; **ყურძენის**, **ლერწამის** წვენიტაც ადუღებენ ბექმეზ...

კლარჯული დიალექტებისა და მუჰაჯირთა მეტყველების მსგავსად, მაჭახლურშიც უთანდებულო მოქმედებით გადმოიცემა თანაობა, ერთადობა. მაგრამ ასეთი ფორმები აქ შედარებით იშვიათად გვხვდება. მათი არსებობა ზედა მაჭახლურში იმერხეულის გავლენით უნდა აიხსნას, ქვედა მაჭახლურში კი საერთოდ არ დასტურდება. მაგ., **იმათით** ვილაპარიკეთ (იმათთან ერთად); **გულაით** გავაკეთე სახლი; **ზაზაით** წველით...**ზაზაით** წვეკინტლევიტ...

„ე“-ზე დაბოლოებული სახელების ფუძეში „ებ“-იან მრავლობით რიცხვში არსებული ორი „ე“ ხმოვანი ერთად ვერ ძლებს და ხდება რეგრესული დისიმილაცია: **ღელიები** შეიყრება; სოკო არი **ტყეფში**; **კირკიტაძიები** დასახლებულან; არიან **ცინცაძიები**; ქავთარეთში **ქავთარაძიები** არიან; **კორტიძიები** იმღერებდენ... მსგავსი ვითარებაა კლარჯულ დიალექტებსა და მესხურ-ჯავახურში, ხოლო აჭარულში დისიმილაცია ხშირად დიფთონგიზაციამდე ვითარდება (მარტიროსოვი, 1984:53; ძიძიგური, 1970:143).

„ე“-ზე დაბოლოებული სახელების ანალოგიით, ასევე ხდება „ა“-ზე დაბოლოებული სახელების მრავლობით რიცხვშიაც. ოღონდ აქ დისიმილაცია ვითარდება ასიმილაციის ბაზაზე (აე→ეე→იე): ბედელ **ოდიებში** ვამწყრევთ; იმაზე **ქომიებ** დაადგამ (ქომაებ→ქომეებ→ქომიებ); მოსულან **ადიები**; გარეული თხა არი ტყეში, **ქიებიანი**; აქედანაც **რაცხიებ** წეილებდა...

ზოგჯერ მსგავსი ფორმები დაცულია ფონეტიკური ცვლილების გარეშეც. მაგ. **სიმღერებისა** რამე არ მახსოვს...

„ო“-ზე დაბოლოებულ სახელების ებ-იან მრავლობითში კი დისიმილაციური ცვლილება დიფთონგიზაციამდე მიდის (ოე→უე→ჟე) და საბოლოოდ ჟ→ვ-ს: **კალვები** აქვან (კალოები→კალუები→კალჟები→კალვები); გოგვები მღერიდენ; წყარვებ ჩემევიარ... მსგავსი ვითარებაა მესხურში, აჭარულსა და კლარჯულ დიალექტებში (ძიძიგური, 1970: 143; ნიჟარაძე, 1961:62).

2. ზედსართავი სახელი. კლარჯული დიალექტების მსგავსად, ზედსართავი სახელების უფროსობითი ხარისხის ფორმები იწარმოება აღწერთად. როგორც ქართულ, ისე უცხო ენიდან შემოსულ ზედსართავებს დაერთვის თურქულ-არაბული წარმოშობის ნაწილაკები, დამხმარე სიტყვები: **ენ** (en), **ფენა** (fena), **დაჰა**

(daha): **ენ ლამაზი** (ულამაზესი) სიტყვები უთხრა; **ფენა ცეციტი** ლაპაიკი იცით; **დაჰა ცივი** წყალი ყიას გატკენს... ზედა მაჭახლურში „**ფენა**“ და „**დაჰა**“ იშვიათად გამოიყენება. აქ უმეტესად გაბატონებულია გაძლიერებითი ნაწილაკი „**ენ**“. ქვედა მაჭახლურმა კი უფროობითი ხარისხის ამგვარი წარმოება არ იცის. ცხადია, ზედა მაჭახლური, უცხო ენობრივ გარემოშია მოქცეული და უფროობითი ხარისხის წარმოებაც არა ქართული ბუნებისაა.

ზედა მაჭახლურში თურქული ენიდან შემოსულა ზედსართავები: **ესკი** (eski – ძველი); **ასლი** (არ. Asil – ნამდვილი, ძირითადი), **აჲრი** (ayrı – განსხვავებული, სხვანაირი), **აჲნი** (არ. ayrı–იგივე), **მულაჲმი** (არ. Mülayım – რბილი, ნაზი, ალერსიანი)... ქუაბითავ ნახავ ესკი გურჯიჯასა; ეს **ასლი** თერძია; **აჲნი** ჩაისავენ სვამ; **აჲნი** სოფლიდამ ვარ; ბელელიც **აჲრი** გაკეთდება; **მულაჲმი** ხალხი არიან; ჩჷენი ლაპაიკი ცოტა **აირია**, გადაქცევლა ჩჷენი ენა...

„მთელი“ „**თელი**“ ფორმითაა წარმოდგენილი (მანმოკეცილი): **თელი** დღეა ხარ უჷმელი; საჷმელი **თელი** არი; ჩჷენსა **თელი** მეფვა (ხილი) ხარობს (თელი – მთლიანი, ყველა)...

შემონახულია არქაული ზედსართავები – **გონჯი** (კორცდარღვეული, – საბა) და **ოდოში** (უმწიფარი. საბა). „გონჯი“ გამოიყენება „ცუდის“ მნიშვნელობით: **გონჯი** ლაპაიკი იცოდა; ყანაში წრეველაი **ოდოში** სიმინდია...

3. რიცხვითი სახელი. ზედა მაჭახლურში თვლის სისტემას არქაული იერი დაჰკრავს. როგორც ცნობილია, „ძველი ქართულის თვლა ასს ზევით განსხვავდება თანამედროვე ქართულის თვლისაგან. თანამედროვე ქართულში კავშირი „და“ მხოლოდ ოცეულებს ახლავს... თუ ოცეული არაა წარმოდგენილი, „და“-ც არსად არაა საჷირო: ას ერთი, ას რვა... ძველ ქართულში კი „და“ ჩვეულებრივ იხმარებოდა ყოველი საფეხურის შემდეგ: ათასეულიდან ასეულზე გადასვლისას (ოთხ ათას და ორას), ასეულიდან ათეულზე გადასვლისას შჷდას და ოთხმეოც). „და“ იხმარებოდა, აგრეთვე, მაშინაც, როცა რომელიმე საფეხური (კლასი) გამოტოვებული იყო, ვთქვათ, ასეულიდან ერთეულზე გადასვლისას (ას და ორი) და სხვა. ესაა ძირითადი წესი. მაგრამ აქა-იქ, რასაკვირველია, დაწყებულია ამ „და“-ს გამოტოვება... მაშასადამე, რთული რიცხვითი სახელების გადმოცემისას, კავშირი „და“ ძველ ქართულში გაცილებით უფრო ხშირად იხმარებოდა, ვიდრე დღეს“ (იმნაიშვილი, 1957:471). ზედა მაჭახლის მეტყველებაში „და“-ს წარმოადგენენ არა მარტო ოცეულებთან (როგორც ეს დღევანდელ ქართულშია), არამედ ასის შემდეგაც, როგორც ეს ძველ ქართულში იყო. მაგ., **ასდაოცი** წელიწადის წინწინდელ ენას ლაპარაკობს; **ასდაექსი** წელიწადია აქ ვართ... მსგავსი ვითარებაა ტაოსა და მუჷაჯირთა მეტყველებაშიც.

„პირველის“ ნაცვლად გამოიყენება „მეერთელი“: **მეერთელი** გაფაჷვა ქვია...

„მეორეს“ ენაცვლება „მევერე“: **მევერის** არ იქს ბალანი; **მევერები** მუხას ებნევიან...

4. **ნაცვალსახელიც** წარმოაჩენს გარკვეულ ნიუანსებს. კერძოდ: პირველი პირის ნაცვალსახელი „მე“ იშვიათად გვხვდება „მენა“ ფორმით. მაგ., **მენაც** დღეს ვუთხარ... როგორც ცნობილია, „მენა“ ნაცვალსახელში „ნ“ ისტორიულად ივარაუდება (შდრ. შენ, ჩვენ, თქვენ). ამ საკითხს ბევრი მკვლევარი შეეხო (ჯავახიშვილი, 1937:428; ჩიქობავა, 1936:72; ჟღენტი, 1956:243; მარტიროსოვი, 1964:84-85; გამყრელიძე, 1959,36-37). სხვა შემთხვევაში კი „მენა“ ფორმა მიღებულია „მე“ ნაცვალსახელისა და „უნდა“ ნაწილაკის შერწყმის შედეგად (მე უნდა→მენდა→მენა): **მენა** დაქპაიჯო მიერეთ; **მენა** დეველაპაიკო; **მენა** მოვდე... მსგავსი ფორმები დადასტურებულია იმერხელშიც. გარდა ამისა, იმერხელის მსგავსად, „მე“ ნაცვალსახელი, „ც“ ნაწილაკის დართვისას, ხშირად მოითხოვს სავრცობს: **მეაც** ასე წიმიყვანეს...

„თავისით“, „თავისთვის“ ფორმის მაგივრად გამოიყენება „მისათ“. მაგ., **მისათ** მოტიალდება; დუქანი აქ **მისათ**; **მისათ** ლაპაიკოფს.....

კითხვითი ნაცვალსახელები „ვინ“ და „რა“ გვხვდება „ებ“-იან მრავლობით რიცხვში: **ვინებ** ცნობილოფ?; **რაები** ჭირია?; სოფლებ **რაები** ქვია?...

„ერთმანეთი“ შეცვლილია „ერთმანებ“-ით: **ერთმანების** ნათესავები ვართ...

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები „ვიცაღა“ და „რალაღა“ გვაძლევს „ვინცხა“, „რაცხა“ ფორმებს, როგორც ეს დასავლურ დიალექტებში გვაქვს. მაგ., **ვინცხა** სამოთხეში მივა; **ვინცხას** ხელი ღია აქ; ისიც **რაცხას** ეტყვის...

„რამდენიმე“-ს ცვლის „რამეთიმე“: **რამეთიმე** ამხანაგს დუუფიშმანებთან; **რამეთიმე** წელს გემებზე უცხოვრიან...

5. **უდეტრები**. ა) თანდებულთან დაკავშირებით გვხვდება შემდეგი ნიუანსები: „ვეთ“ თანდებული წარმოდგენილია „ვეთ“ ფორმით: **ბორბალსავეთ** ყველებ აკეთებდა; **ჯინჭტელსავეთ** ვართ; ობობას **მოქსოვნილსავეთ** არი... „ვეთ“ თანდებულის „ვეთ“ ვარიანტიც უცხო არ არის ქართული დიალექტებისათვის. მასზე ყურადღებაა გამახვილებული არაერთ გამოკვლევაში (შანიძე,1981:71; მარტიროსოვი, 1946: 227; მოწინიძე,1973:81).

„თვის“ თანდებული წარმოაჩენს „თვინ“, „თინ“ ვარიანტებს. მაგ., კილდესა **წყლითვინ** ტეხენ; დედეს **სულისთვინ** მასვი წყალი; **საქმისთვინ** რატომ არ გედერდება; **იმითვინ** აჩუქვა; **რასითვინ** ირბინა... **კაცისთინ** ვთქვით; ავაწყობთ **გახმობისთინ**; მე **შენთინ** ჩამოტელი... „თვინ“ მიჩნეულია „თვის“ თანდებულის უძველეს ფორმად (თოფურია, 1941:192).

იშვიათად გვხვდება არქაული „შიგან“ თანდებული, რომელიც, ძველი ქართულის მსგავსად (მარტიროსოვი,1946:218), მოითხოვს ნათესაობით ბრუნვას. მაგ., სიმღერაში **ბანის შიგან** ლექსებია...

„კენ“ თანდებული, იმერხეულის მსგავსად, ხშირად წარმოდგენილია შეკვეცილი „კე“ ფორმით. მაგ., **სახლისკე** იყურებოდა; **თისკე** მივდოდა; **ბორჩხისკე** იტყვიან ასე...

„კენ“ დაერთვის ნაცვალსახელების ფუძეს: ერთი მეჭეღე **ჩვენკენაა**, ერთი **იმკენაა**; ერთი **ჩემკენ** დეილაპარიკე, ერთი **შენკენ**...

თანდებულის ფუნქციით წარმოდგება ზმნიზედა „უკან“, რომელიც უმეტესად მიცემითის ფორმებთანაა გამოყენებული და აღნიშნავს შემდგომობას, „შემდეგ“ სიტყვის ფუნქციას ასრულებს. მაგ., ერთ **თვეს უკან** მივა ელჩი; ათ **დღეს უკან** ასკ დუუსობთ; **სადილობა უკან** დეიპანტვის; ერთ **თვე უკან** დავფაჭავთ... ასევეა იმერხეულშიცა და მუჭაჯირების მეტყველებაშიც.

„გან“ თანდებული ფონეტიკურ ნიადაგზე ხშირად „კან“ ფორმით წარმოდგება. მაგ., **საქმისკან** დაგვაიწყადა ჭამა; **სიმწარისკან** თვალეზიდამ წინწკლებ ყრიდა; **სიხარულისკან** დეიბნიდა... მსგავსი ფორმები დასტურდება ზემოაჭარულში და მუჭაჯირი ქართველების მეტყველებაში.

საკმაოდ ხშირად შეგვხვდება თანდებული „დამ“, თუმცა „დან“ ფორმაც არ არის უცხო. „დამ“ თანდებული უმთავრესად გვხვდება იმერხევთან ახლოს მდებარე სოფლების მეტყველებაში, ზემო მაჭახლურში, რაც იმერხეულის გავლენას უნდა მიეწეროს. ქვედა მაჭახლურში კი გაბატონებულია „დან“. მაგ., **რენგიდამ** გამეიცილობ; ნაძვის **ხიდამ** გეიხდება; **საქმიდამ** გამოიდა; **ეფრატიდამ** ვარ; წყალი მოსულია **არდიდამ**; **კორტიძეიბიდამ** იყო... კაცსა **თვალეზიდან** გამეიცილობ; მარილსა **ბათუმიდამ** ამეიტანდა დედეი; **ლელიდან** გადმუშევა წყალი...

„მდე/მდის“ თანდებული, სხვა ქართული დიალექტების მსგავსად (იმნაიშვილი, 1974:203; ცოცანიძე, 1976:105), გვხვდება „მდი“, „მდინ“ სახით: ოქულების **გამოსლამდინ** სუფთა გურჯულ ვლაპარიკობდით; თივა **გამოსულამდინ** გვეყო; სიტყვის **დამთავრებმდი** მენა მიგიყვანო; კაი არი **ხუთწლამდი**...

იმერხეულის გავლენით, ზედა მაჭახლურში აქა-იქ გამოჩნდება ხოლმე რთული ბრუნვის ფორმები. მაგ., იქა **აგზედამ** ჩეხვალ...

ბ) ფორმათა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ზმნიზედებიც.

ყურადღებას იქცევს „დამ“ თანდებულიანი ადგილის ზმნიზედები: მერეთის **წინედამა** კაი ტყე არი; **ზეიდამ** ეწერ წამოვდებთ; ღურნეს **ქუეშედამ** გახრეტილი აქ...

კითხვითი ზმნიზედა „სად“ ზოგჯერ „ჰად“, „ჰა“ ფორმითაც გვხვდება (ს→ჰ): **ჰა** წემიხველ გუშინაო; **ჰად** დეიმაღვის?... **ჰად** წევდოთ და **ჰად** დეგვარქოთ?...

დროის ზმნიზედა „მერმე“ (საბა, მერმე – აწის შემდგომად) მეტათეზისის შედეგად გვაძლევს „მემრე“-ს: იმას **მემრე** დათესავ; **მემრე** გაწევ ქირიშებ... შეგვხვდა ნარდართული ფორმაც: **მემრენ** ამანეთათ გვიტყვენ; **მემრენ** გავფაჭავთ...

„კიდევ“ გვხვდება „კიდვენ“ ფორმით: კიდვენ დეეკარქვიან საქონელიო (კი-დევ → კიდვენ. მეტათეზისი, ნარის დართვა); კიდვენ ვილაპიკო... „კიდვენ“ გვადლევს „კიდენ“, „კიდონ“ ვარიანტებს. მაგ., ერთი კიდენ გავფაჭავთ; ტყის გზა არი კიდენ; კიდენ ამდგარიყვენენ; კიდონ ამოვდონ აქა...

„დღეით“ დროის ზმნიზედაა. მაგ., დღეით დრო არ გუაქ; დღეით ძილი იცის...

„შუადღიპირა“ ნიშნავს „შუა დღის დასაწყისში“: შუადღიპირა ჩამოდით...

„მარობაში“ ნაცვალსახელური წარმოშობის ზმნიზედაა. იგი ცვლის „მასობაში“, „ამასობაში“ ფორმებს: მარობაში გემეღვიძა; მარობაში თაზე ავაწიეთ (ავაღწიეთ)...

თურქული გაძლიერებითი ნაწილაკის -ენ (en) მონაწილეობითაა მიღებული დროის ზმნიზედა „ენწინ“, რაც ნიშნავს „უპირველესად“, „უწინარესად“: ენწინ კეცსა შვერის ფურცელ დაახურევდენ; მოხრაკული ენწინ მუა; ენწინ სამშაბათ ჯობია...

კითხვითი ზმნიზედა „როდის“ გვხვდება „როის“ ფორმით: როის უნდა წეიყვანონ გელინი? როის ბრუნდებით ბათუმ?...

კლარჯული დიალექტებისა და მუჰაჯირთა მეტყველების მსგავსად, მაჭახ-ლურშიც დასტურდება „აქში“, „აგზე“, „იქში“, „იგზე“ ფორმები, რომლებიც მიღებულია „აქ“, „იქ“ ზმნიზედებზე „ზე“ და „ში“ თანდებულების დართვით (ვრცლად იხ. იმერხეული). მაგ., იქში გამუაცხოზდენ; იქში დავდგებოდით, ხანში; აგზე ერთათ ვართ; აგზე ხეს მოჭრიდენ; აგზე დაჯექ, აგზე! ჩემთან ახლოს...

ვითარების ზმნიზედებს შორის ყურადღებას იმსახურებს ზოგიერთი ფორმა. კერძოდ: „ლამაზად“ გვხვდება „ლამუზათ“ ფორმით. მაგ., კუერცხ მოხარშავ ლამუზათ; შორვას ჭამ ლამუზათ... „მთლად“ წარმოდგენილია „თლათ“ ფორმით („მ“ იკარგება, „დ“ ყრუვდება): თლათ შუუქამიან ბოსტანი; თლათ გედეიქვენ გურჯები...

„უფრო“ გვადლევს „იმფო“ ფორმას: ახლა იმფო გავტეხე ენა; იმფო ისაქმებენ; იმფო დიდი პური სხუას გავატაი...

„მეტად“ შეცვლილია „ნამეტურათ“ სიტყვით: ორი სახლი მოვლილი მაქ ნამეტურათ; ნამეტურათ დუუხურავს თავზე...

„ძლივს“ ვითარების ზმნიზედას ცვლის „ძვილ“, „ძვილაი“: ძვილ შევსვი ი მარაბი; ძვილაი დეიჭირა; ძვილაი გევგონე ლამაზი გურჯიჯა...

„როგორ“ კითხვითი ზმნიზედა შეცვლილია „რავარ“, „რავაი“ ფორმით: რავარ არიან თქვენებურები? რავაი ხართ?...

„რისთვის“ მაგივრად გვხვდება „რათვინ“: რათვინ ასე მალე მომითავე ჩემი დუნია; რათვინ ვეტყვი...

ზედა მაჭახლურში დამკვიდრებულა თურქულიდან შემოსული ზმნიზედები. დავასახელებთ აქტიური ლექსიკის ნიმუშებს: **ბითთუმდა** ისამო, რომე მოქყვეს ნამსხმანი (büttüm – ყოველთვის, მუდამ); **ემედენი** ამტელით (emedeni – უცბად, მოულოდნელად); **ბოშუნა** არ ვთქვი (boşuna – ტყუილად, ტყუილუბრალოდ, ამოდ, ფუჭად); **ებედი** არ გიგვიტეხია კტერცხი (არ. Ebed – მუდამ, მარად, ყოველთვის); წეეკიდა **თექმილ**; შუყყვარდენ **თექმილ** (თექმილ – მთლიანად, სრულად←არ. tekmil – მთლიანი, სრული); ამ დუნიაზე ხომ არ ვჭებით (ვრჭებით) **ყედიმ** (მუდამ. არ. kadimen)...

ქართულ ენობრივ ჩარჩოში ჩასმული თურქული სიტყვა-ძირების გამოყენებითაა ნაწარმოები ზოგიერთი ზმნიზედა. კერძოდ: **ბოლათ** გადააყრი ლობიოს; ხოცი **ბოლათ** მუა (ბოლათ-უხვად. ←bol – ფართო, თავისუფალი, გულუხვი, მსუქანი); ჯერ **გენიშათ** დეიწყებ (გენიშათ-ფართოდ, დიდად, ხალვათად. ←geniş – ფართო, დიდი, ხალვათი)...

გ) **კავშირი** „რომ“ წარმოდგება „**რომენ**“, „**რომენე**“, „**რომე**“ ვარიანტებით. „რომ“ კავშირის გენეზისისა და დიალექტური ვარიანტების შესახებ მსჯელობა მოცემული გვაქვს იმერხეულთან დაკავშირებთ, ამიტომ ამჯერად მაგალითებს მოვიტანთ მხოლოდ: **რომენ** მოკდება, ბრეველ იტირებენ; კდარი გეიგნეფსო, ყიამეთი **რომენ** მოვა...; გამჩენელმა **რომენ** მოქცა ჭკუა, ცნობა და იზანი; რაცხას **რომენ** გევეცდებით, სუნთელი დაქვხდება წინა... წორე თქვით, **რომენე** ჩუენც დევეწავლოთ ხასი გურჯული; იმდენი იტირა, **რომენე**?!...; **რომენე** გადმოხვალ, დიმიწიე ტელეფონი; დიდვანებმა დაგვაწავლონ, **რომენე** გენჯებმა ვიცოდეთ... სარფის კარი **რომე** გეიხსნა, ჩემმა გულმაც გეიხსნა; ერთია, **რომე** მე თუ მომწონდება; ერთათ **რომე** ვიქნებით, მაგრათ ვიქნებით; ვინცხაი **რომე** იმღერეფს, იმა ევეკრებით; რაცხას **რომე** დოვლაპარიკებთ, მიხდებიან... „**რომენ**“ მიმართებითი ნაცვალსახელი დადასტურებულია ხევსურულში (ჭინჭარაული,1960:61).

მაქვემდებარებელი „**რომ**“ კავშირის ფუნქციით ხშირად გვევლინება თურქულიდან შემოსული, წარმოშობით სპარსული, კავშირი „ქი“ (ki), რომელსაც მრავალგვარი ნიუანსი ახლავს (ki – რომ, რომელი, რათა, რადგანაც, ვინაიდან...). მაგ., უთხარ, **ქი** იმასაც ვაწავლიო; ელჩმა უთხრას, **ქი**...; დადე, **ქი** ახლავს, ისიც მეითხოვს; უთქმიან, **ქი** აქ დავჯდეთო...

როგორც ცნობილია, ახალ ქართულში მაჯგუფებელ კავშირიანი წინადადებების გამოყენების სფერო იზრდება. მაჯგუფებელი კავშირის მნიშვნელობას იმენს ზოგი ზმნიზედა თუ დამხმარე სიტყვა. მათ შორის გზას იკაფავს „კიდევ-კიდევ“ და „თან-თან“. მაჭახლურში, მსგავსად იმერხეულისა, ამ დანიშნულებით ენას გამოუყენებია თურქულის გზით შემოსული სპარსული სიტყვა „ჰემ“

(სპ.hem-თან, აგრეთვე, კიდევ). მაგ., **ჰემ** ენით, **ჰემ** გულით გელაპაიკებით; **ჰემ** მაჭამეთ, **ჰემ** მასამეთ; ციცასა **ჰემ** ეფერება, მეგომ (თურმე), **ჰემ** ემუქრება...

მაცალკევებელი კავშირი „ან-ან“, „ან-ანდა“ აქაც აღარ იხმარება. იგი შეუცვლია თურქულიდან შემოსულ „ნ“ (ya) კავშირს. მაგ., **ნ** ტურა შეჭამს, **ნ** მელაი; **ნ** კვირა საღამო, **ნდა** ჯუმა ღამე იქნება...

თურქულში „mi“ ზოგჯერ კითხვითი ნაწილაკია, ზოგჯერ კი დროულობის კავშირის ფუნქცია აქვს. იმერხეულის მსგავსად, ზედა მაჭახლურში სწორედ ამ დანიშნულებით დამკვიდრებულა. მისი შინაარსი უახლოვდება ქართულ „როცა“, „თუ არა“, „რაწამს“, „როგორც კი“ დროულობის გამომხატველ კავშირებს. მაგ., სიმინდი **დამწიფდება მი**, მოვტეხავთ; **გათენდება მი**, ავდგებით ფეხზე; კარებთან **მივალთ მი**, დუუზარეთ (დავურეკავთ)...

დ) თურქულიდან შემოსული ნაწილაკებია „მეგერ“, „ბილე“, „ჰიჩ“, „აზდაჰა“... მაგ., ერთ ჯამეში იყრებიან **მეგერ** (სპ. Meğer – თურმე, მხოლოდ); ქათამ **ბილე** მოქცემდა (bile – ნაწ. „ც“, „კიდევ“); **ჰიჩ** არ დევწყებთ (სპ. hiç – უარყ. ნაწილაკი. იძლევა „მთლიანად“, „სავსებით“, „სრულიად“, „აბსოლუტურად“ სიტყვების გაგებას); ხუთშაფათ **ჰიჩ** არ მოვლენ; **აზდაჰა** მეიტება კისერი (azdaha – კინაღამ); აზდაჰა ჩავარდა ღელეში...

„უნდა“ პირიანი ზმნაა წარმოშობით, მაგრამ ზოგიერთი ქართული დიალექტის მსგავსად (ნიჟარაძე, 1975:134; მარტიროსოვი, 1984:67), მაჭახლურშიც, ისევე როგორც კლარჯულ დიალექტებში საერთოდ, ნაწილაკად არის ქცეული და შეხორცებულია ფუძესთან. უმთავრესად გვამღევს „ნა“-ს, იშვიათად კი „და“-ს. მაგ., **გამოჭრასნა** შიანაი; **ბათუმნა** წეიყვანოს; **თეიფშიანა** ამღეროს; **ბანთშიდა** ეილოს; **ბან[ოშიდა]** შევდეს (თეიფი – მაგნიტოფონი, **ბანთი** – **ფოტოლენტა**, **ბანიო** – აბანო).....

ე) თურქულიდან შემოსულა შორისდებულის „be“ – „ბე“ (ჰა, ჰე – შორისდებულების ბადალია)... იგი ერთნაირად დამკვიდრებულა თურქულენოვან გარემოში მოქცეულ ქართულ მეტყველებებში საერთოდ, მათ შორის ზედა მაჭახლურშიც. მაგ., არა, **ბე**, იქ რანდა გევდეთ?!; გეიქე, **ბე**, ბელქი წამეეწევი?!; რა გათქმევიებს მაგას, **ბე**?...

მაჭახლური ზმნურ ფორმათა წარმოებისა და სინტაქსური თავისებურებების საინტერესო სურათს იძლევა, რომლის შესახებ ცალკე ნაშრომში გვექნება მსჯელობა.

ამრიგად, მაჭახლური კილო არის სხვადასხვა ენობრივი მოვლენებით მდიდარი დამოუკიდებელი დიალექტური ერთეული. მისი საფუძვლიანი შესწავლა ზევრ სახასიათო ენობრივ ფორმას წარმოაჩენს და იძლევა შედარება-შეპირისპირების საშუალებას სხვა დიალექტისა და სალიტერატურო ენის მონაცემებთან.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. **ახვლედიანი** - გიორგი ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები. თბილისი, 1949.
2. **გამყრელიძე** - თამაზ გამყრელიძე. სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგადი საკითხები. თბილისი, 1959.
3. **თოფურია** - ვარლამ თოფურია. ქართლური. თბილისი, 1925.
4. **თოფურია** - ვარლამ თოფურია. ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების დაბოლოებანი. კრ.: სახელის ბრუნვების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, II, თბილისი, 1956.
5. **თოფურია** - ვარლამ თოფურია. ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში. მოამბე, ტ. 2, №1-2, თბილისი, 1941.
6. **იმნაიშვილი** - გრიგოლ იმნაიშვილი. ქართლური დიალექტი. I, თბილისი, 1974.
7. იმნაიშვილი - ივანე იმნაიშვილი. სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში. თბილისი, 1957.
8. **კახიძე** - ნოდარ კახიძე. მაჭახლის ხეობა. ბათუმი, 1974.
9. **მარტიროსოვი** - არამ მარტიროსოვი. ქართული ენის ჯგავხური დიალექტი. თბილისი, 1984.
10. **მარტიროსოვი** - არამ მარტიროსოვი. ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში. თბილისი, 1964.
11. **მარტიროსოვი** - არამ მარტიროსოვი. თანდებული ქართულში. იკე, I, თბილისი, 1946.
12. **ნიჟარაძე** - შოთა ნიჟარაძე. ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი. ბათუმი, 1961.
13. **ნიჟარაძე** - შოთა ნიჟარაძე. ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ბათუმი, 1975.
14. **ჟღენტი** - სერგი ჟღენტი. ქართული ენის ფონეტიკა. თბილისი, 1956.
15. **ქავთარაძე** - ივანე ქავთარაძე. ქართული ენის ისტორიისათვის. I, თბილისი, 1964.
16. **შანიძე** - აკაკი შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I, თბილისი, 1973.
17. **ჩიქობავა** - ჩიქობავა არნოლდ. მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის. ენიმკის მოამბე, ტ. I, თბილისი, 1937.
18. **ჩიქობავა** - ჩიქობავა არნოლდ. სახელთა ბრუნვის ისტორიიდან ქართულში: 1. ფუძეუკვეცელ სახელთა ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმანტთა ევოლუციისათვის. კრ.: სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბილისი, 1956.
19. **ჩიქობავა** - ჩიქობავა არნოლდ. ჭანურის გრამატიკული ანალიზი. თბილისი, 1936.
20. **ჩელეზი** ევლია, მოგზაურობის წიგნი. თბილისი, 1971.
21. **ცოცანიძე** - გიორგი ცოცანიძე. პრევერბების „შე“ და „შა“ დიალექტური ვარიანტების ისტორიული შემდგომადობის საკითხი. მაცნე, I, თბილისი, 1976.
22. **ძიმიგური** - შოთა ძიმიგური. ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი. თბილისი, 1970.
23. **ძოწენიძე** - ქეთევან ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი. თბილისი, 1973.

24. **ჭინჭარაული** - ალექსანდრე ჭინჭარაული. ხევსურულის თავისებურებანი. თბილისი, 1960.
25. **ჯავახიშვილი** - ივანე ჯავახიშვილი. ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. თბილისი, 1937.
26. **Gold Peters, Frank Gillis.** Georgian Folk music from Turkey. USA, 1979.
27. **Magnarella Paul.** The peasant venture, USA, 1973.